

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/198571>

Please be advised that this information was generated on 2019-12-04 and may be subject to change.

Article 25fa pilot End User Agreement

This publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act (Auteurswet) with explicit consent by the author. Dutch law entitles the maker of a short scientific work funded either wholly or partially by Dutch public funds to make that work publicly available for no consideration following a reasonable period of time after the work was first published, provided that clear reference is made to the source of the first publication of the work.

This publication is distributed under The Association of Universities in the Netherlands (VSNU) 'Article 25fa implementation' pilot project. In this pilot research outputs of researchers employed by Dutch Universities that comply with the legal requirements of Article 25fa of the Dutch Copyright Act are distributed online and free of cost or other barriers in institutional repositories. Research outputs are distributed six months after their first online publication in the original published version and with proper attribution to the source of the original publication.

You are permitted to download and use the publication for personal purposes. All rights remain with the author(s) and/or copyrights owner(s) of this work. Any use of the publication other than authorised under this licence or copyright law is prohibited.

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please contact the Library through email: copyright@ubn.ru.nl, or send a letter to:

University Library
Radboud University
Copyright Information Point
PO Box 9100
6500 HA Nijmegen

You will be contacted as soon as possible.

Diocletianus: afstand van eenheid?

Olivier Hekster

In de loop van de derde eeuw stond het Romeinse Rijk onder grote druk. Door interne en externe factoren moest Rome veel vaker dan in de eerste twee eeuwen van het keizerrijk dure grensoorlogen voeren. Waar in de vroegere periode Rome expansieve oorlogen voerde, met veldslagen op het terrein van de tegenstanders, waren defensieve oorlogen nu de norm, met ontwrichting van landbouwgebieden en zelfs sommige steden als gevolg. Mede daardoor steeg de status van succesvolle generaals, die 'hun' regio konden beschermen. Vaak werden die generaals door hun troepen naar voren geschoven als troonpretendent. Het gevolg: tussen 193 en 284 na Christus kwamen er bijna vijftig keizers en usurpatoren aan de macht – en vaak was niet duidelijk wie wie was.¹ Zeker in de laatste decennia van de derde eeuw was het Romeinse Rijk in een militaire en economische crisis beland, met grote politieke problemen als gevolg. Nu werd duidelijk dat keizerschap in Rome nooit duidelijk gedefinieerd was. Augustus had, toen hij de eerste 'keizer' van Rome werd, geprobeerd zijn macht te maskeren door functies te stapelen. Achter wat vaak een 'republikeinse façade' genoemd wordt, bouwde hij zijn machtspositie op door allerlei oude magistraatsfuncties te combineren. Bovendien zorgde hij ervoor dat al die functies hem door anderen aangeboden werden. Hij was toegejuicht door de soldaten, geëerd door senatoren en had het volk van Rome achter zich weten te krijgen. Dat werkte prima voor Augustus, en zelfs voor zijn directe opvolgers, omdat er in de praktijk een systeem van erfopvolging ontstond. Maar er waren geen heldere regels die duidelijk maakten hoe een keizer benoemd moest worden als er geen duidelijke opvolger was.² De lijn tussen legitiem heerser en usurpator was dun; een succesvol

generaal kon daarmee al snel een reëel risico worden voor een zittende keizer.

DIOCLETIANUS EN DE TETRARCHIE

Op 20 november 284 werd op een voor de derde eeuw typerende manier Diocles tot keizer uitgeroepen. Zijn afkomst is onbekend. Eutropius, een vierde-eeuwse historicus, stelt dat hij van 'zo'n extreem onbekende afkomst is dat de meeste schrijvers stellen dat hij de zoon van een klerk was, maar sommige dat hij de vrijgelatene was van een senator genaamd Anulinus'.³ Hij werd waarschijnlijk in 244 of 245 geboren aan de Dalmatische kust, wist op te klimmen in de Romeinse hiërarchie en verkreeg in 283 zelfs een positie als consul. In 284 was hij al enige tijd aanvoerder van de lijfwacht van zijn voorganger, Numerianus (283-284). Daarmee was hij belast met diens veiligheid. De kansen zijn groot dat hij een rol had in de moord op Numerianus, maar hij wist de verantwoordelijkheid vakkundig af te wenden. Hij claimde publiekelijk dat de werkelijke schuldige de pretoriaanse prefect Aper was, die hij geen tijd gaf om zich te verweren, maar ter plaatse doodde, 'without giving him time to enter on a dangerous justification... A charge supported by such decisive proof was admitted without contradiction', schreef de beroemde achttiende-eeuwse historicus Gibbon met enige ironie.⁴ De legioenen juichten Diocles toe en riepen hem onder de naam Diocletianus tot nieuwe keizer uit. Tot zover niets nieuws voor de derde eeuw. In september 285 versloeg de nieuwe keizer Carinus, de broer van Numerianus. Hij was nu de enige heerser van het Romeinse Rijk. Dat zou niet lang zo blijven. Nog voor het einde van 285 benoemde hij zijn strijd-makker Maximianus (285-310) tot medeheerser. Eerst als onderkeizer en opvolger (caesar), en in april 286 zelfs tot medekeizer (augustus), met het westen van het rijk als aandachtsgebied.

Het aanwijzen van een opvolger was op zich vrij normaal en ook het benoemen van een medekeizer had precedent. Marcus Aurelius (161-180) had samen met zijn adoptief broer Lucius Verus geregeerd (161-169) en daarna met zijn zoon Commodus (177-180).

Ook Septimius Severus (193-211) regeerde samen met zijn zonen Caracalla (vanaf 197) en Geta (vanaf 209). Het benoemen van een niet-familieelid als medeheerser was uitzonderlijk. Het enige precedent was in het jaar 238, toen Pupienus en Balbinus samen tot keizer uitgeroepen werden. Dat bleek geen succes: hun heerschappij duurde slechts een paar maanden.⁵

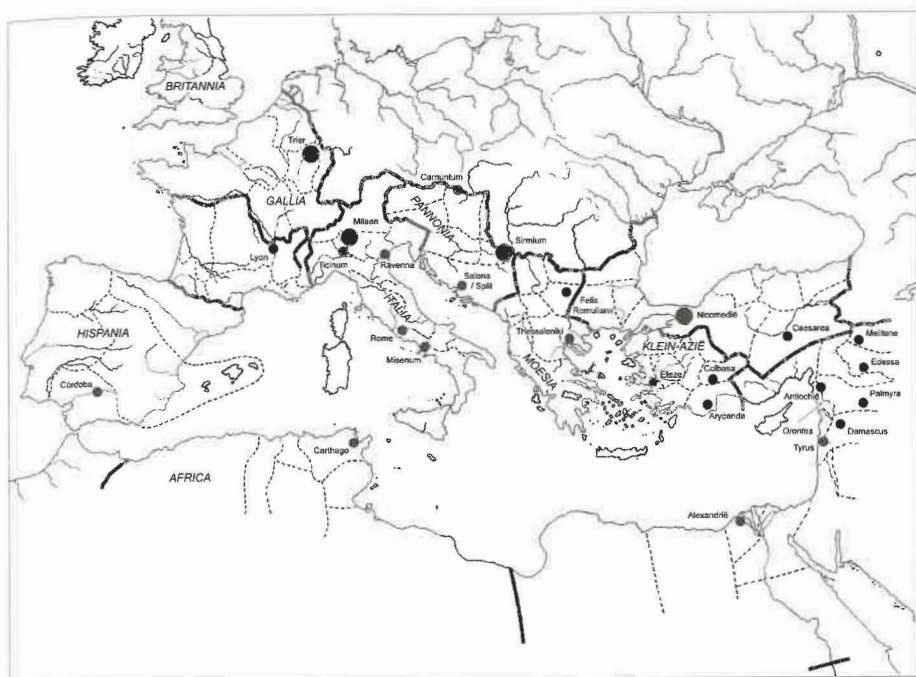
Maximianus was geen familie van Diocletianus en werd niet geadopteerd. Hij trouwde ook niet met Diocletianus' dochter Galeria Valeria, hoewel een huwelijk met de dochter van de keizer een gebruikelijke manier was om een mogelijke troonopvolger de familie in te krijgen. Maximianus werd nadrukkelijk op eigen titel en vanwege zijn militaire kwaliteiten naar voren geschoven. Dat was nieuw, net zoals het nieuw was dat hij als medekeizer (en dus lager in status dan Diocletianus) het westen kreeg toegewezen. Dat maakte duidelijk dat dit deel van het rijk, inclusief Rome, inmiddels minder belangrijk was dan de oostelijke rijkshelft. Een paar jaar later, in 293, bleek deze op het oog relatief normale duoheerschappij een eerste stap in een verregerende institutionalisering van het keizerschap. Keizerschap werd sterker religieus onderbouwd. Eén keizer werd expliciet aan Jupiter gekoppeld en Jovius genoemd, de ander als Herculus aan Hercules (zie ook de bijdragen van Heijnen & Betjes, Manders en Tholen). Goddelijke wil legitimeerde de heerschappij. Naast de twee augusti werden twee nieuwe caesares benoemd: Constantius I (293-306) en Galerius (293-311).⁶

Deze caesares trouwden met de dochters van de augusti. Constantius scheidde daarvoor van Helena, de moeder van de latere keizer Constantijn. Daarmee werden de twee mannen expliciet beoogde opvolgers. Twee zaken sprongen daarbij in het oog. Met deze keuze ontnam Maximianus die opvolgerpositie aan zijn toen nog vrij jonge natuurlijke zoon Maxentius (geboren in 278, gestorven in 312). De nieuwe caesares werden niet alleen naar voren geschoven als opvolgers, ze kregen ook een niet heel strak gedefinieerd 'eigen' gebied waarbinnen ze veel beslissingsbevoegdheden kregen. Op die manier werd het rijk in de praktijk in vieren gedeeld, hoewel de formele onderverdeling in prefecturen, diocesen en *vicarii* pas onder Constantijn tot stand kwam.

Deze nieuwe bestuursstructuur wordt sinds de late negentiende eeuw door historici aangeduid als de 'tetrarchie' (van het Griekse τετραρχία, 'heerschappij van vier'), hoewel deze term in de oudheid niet gebruikt werd om dit nieuwe systeem te benoemen.⁷ In de nieuwe structuur benoemden de augusti hun opvolgers zonder duidelijke dynastieke overwegingen en zonder dat legers of senatoren mogelijkheden hadden om die opvolgers naar voren te schuiven. Deze opvolgers kregen vervolgens meer macht dan gebruikelijk was. Dit was echt nieuw. Het nieuwe systeem plaatste het 'keizerlijke college' boven de samenleving. Alleen keizers konden keizers kiezen.

Geen van deze heersers resideerde in Rome (zie de bijdrage van De Haan & Mols). De nieuwe rijksdelen kregen elk een 'hoofdstad' van waaruit de troepen konden worden aangevoerd, en de vele administratieve wijzigingen doorgevoerd (zie kaart 1). De belangrijkste locatie was waarschijnlijk Nicomedië, de stad van Diocletianus. Nicomedië (nu het Turkse İzmit) was strategisch gelegen voor strijd in de Balkan, en tegen de nieuw-Perzen (neo-Sassaniden) die sinds het midden van de derde eeuw een geduchte tegenstander in het oosten geworden waren. Galerius, de caesar die de prefectuur Illyrië beheerde, werkte vanuit Sirmium (nu Sremska Mitrovica in Servië) aan de oever van de strategisch belangrijke Donau. Maximianus, die augustus van het westen (*Italia et Africa*) was, verbleef in Mediolanum (Milaan), binnen bereik van de Alpen. 'Zijn' caesar Constantius I had Augusta Treverorum (Trier) als hoofdstad, goed gelegen aan de Moezel (Mosella) om campagnes tegen Germaanse stammen op te zetten.⁸ Rome bleef de nominale hoofdstad van het rijk, maar boette aan belang in. Dat wil niet zeggen dat de stad ook alle status verloor; de keuze om geen heerser in Rome te plaatsen was ook noodzakelijk voor een evenwichtig keizerlijk college. Anders zou de keizer die in Rome zetelde te nadrukkelijk boven de anderen uitsteken. Door Rome te verlaten konden de heersers gelijkheid claimen.

In 305 werd een logische volgende stap gezet in dit tetrarchische systeem. De augusti traden af, 'hun' caesares werden augusti, en benoemden op hun beurt twee nieuwe caesares. Tetrarchische keizersbenoemingen waren een keizerlijke keu-

[1] *De Romeinse provincies ten tijde van Diocletianus*

ze; andere groepen hadden daar geen invloed op. In het westen kwam Severus II aan de macht en in het oosten Maximinus Daia.⁹ Dit was op allerlei niveaus zonder precedent. Drie aspecten vallen bijzonder op, en zouden voor problemen zorgen. Het eerste is de keuze om bij de selectie voor nieuwe caesares de zonen van Maximianus en Constantius, Maxentius en Constantijn, over te slaan. Maxentius was zevenentwintig, Constantijn waarschijnlijk vijftientwintig. Dit was de eerste keer dat een volwassen zoon van een heersende keizer *niet* tot troonopvolger werd benoemd. Dat ging tegen de dynastieke verwachtingspatronen van deze zonen zelf in, en ook tegen die van de troepen.¹⁰

Het zou dan ook niet lang duren voordat beide mannen aanspraak op de troon zouden maken, met lange strijd, en de uiteindelijke alleenheerschappij van Constantijn als gevolg. Na de dood

van Constantius wezen diens soldaten Constantijn als opvolger aan, Maxentius werd in 306 in Rome tot keizer uitgeroepen, met steun van zijn vader, die ook na zijn aftreden nog regelmatig op de voorgrond trad. Constantijn, Maxentius en Maximianus zouden in de jaren daarna afwisselend met en tegen elkaar de strijd aanbinden met verschillende augusti en caesares – soms in pogingen om zelf lid van het tetrarchisch systeem te worden of te blijven, op andere momenten in duidelijke oppositie tot de officiële tetrarchen.¹¹ De hervormingen van Diocletianus bleken gewapende strijd om de macht niet weg te nemen.

Dat Maximianus en Constantius hun zonen bij de opvolging oversloegen heeft vrij veel aandacht in de geschiedschrijving gekregen.¹² Twee andere aspecten hebben dat veel minder. De beslissing om Maxentius en Constantijn over te slaan paste in een schijnbare afkeer van dynastieke beeldvorming tijdens de vroege tetrarchie. De vrouwen rondom de keizers waren opvallend afwezig op munten en in inscripties en standbeeldgroepen, hoewel beoogde caesares nog wel met prinsessen trouwden. Van Diocletianus' vrouw Prisca weten we nagenoeg niets. Een ander, nog minder besproken aspect is dat door af te treden de 'oude' augusti een positie creëerden die eerder niet bestond: die van ex-keizer. Pas één keer eerder in de Romeinse geschiedenis had een heerser voorgesteld af te treden, met weinig succes. Na een verpletterende nederlaag tegen de troepen van Vespasianus (69-79) probeerde Vitellius (18 juli-22 december 69) op het Forum zijn positie neer te leggen. Dat werd niet geaccepteerd en een paar dagen later werd de keizer vermoord. Zijn laatste woorden zouden zijn geweest: 'Maar ik was ooit jullie keizer!'¹³

VADERS ZONDER VROUWEN EN DOCHTERS¹⁴

De tetrarchie staat erom bekend dat de heersers werden afgebeeld als een groep waarvan de individuele leden niet of nauwelijks te herkennen waren, met de porfieren standbeeldengroep die nu in Venetië te vinden is als beroemdste voorbeeld (afb. 2 en de bijdrage van Heijnen & Betjes). Een andere manier om duidelijk

[2] Beeldengroep van de tetrarchen in porfier, ingemetseld in de buitenmuur van de San Marco in Venetië. Afkomstig uit Constantinopel

te maken dat de keizers echt samen regeerden was door keizerlijke edicten uit te brengen in naam van alle heersers samen, en ook overwinningstitels te delen. Het beroemdste voorbeeld daarvan is waarschijnlijk te vinden in de proloog op het 'Prijsedict van Diocletianus' uit 301 (zie de bijdrage van Jansen & Verhagen en de vertaling van Hunink achterin), en de edicten die de christenvervolgingen inluidden, zoals het edict dat in 303 in Nicomedië werd uitgevaardigd (zie de bijdrage van Janssen). Steeds stonden alle keizers met al hun gezamenlijke titels in de tekst, in het Prijsedict zelfs expliciet benoemd als 'vaders van de mensheid' (*parentes generis humani*).

De mensheid kende blijkbaar geen moeders. De totale afwezigheid van vrouwelijke leden van de keizerlijke familie in munten, inscripties en beelden is opvallend. Vanaf het begin van de tetrarchie tot 306 werd er geen enkele munt door de centrale overheid geslagen waarop moeders, echtgenotes of dochters van de heersers stonden afgebeeld. Tot 308 voerde geen van de echtgenotes van de keizers de titel 'augusta'. We kennen zelfs de namen niet van de moeders van het merendeel van de heersers, met uitzondering van Romula, de moeder van Galerius, naar wie de Dacische stad Felix Romuliana (het huidige Gamzigrad in Servië) vernoemd zou worden.¹⁵ De tetrarchen waren misschien 'vaders van de mensheid', maar ze presenteerden zichzelf niet als echtgenoten of zonen. Zelfs gezamenlijke kinderen bleken geen reden om echtgenotes te vermelden. Nergens vinden we vermeldingen van Eutropia, de vrouw van Maximianus met wie hij een zoon (Maxentius) en dochter (Fausta) had. Eutropia had ook nog een dochter Theodora uit een eerder huwelijk. Dit soort familie-informatie zou in de periode vóór de tetrarchie zeker onder de aandacht zijn gebracht. Zo toonde tien procent van de munten die onder Carinus (283-285), de voorganger van Diocletianus, geslagen werden zijn vrouw Magnia Urbica, met wie hij een zoon (Nigrinianus) had. Urbica werd ook augusta toen haar man augustus werd. Niets van dit alles voor Eutropia.¹⁶

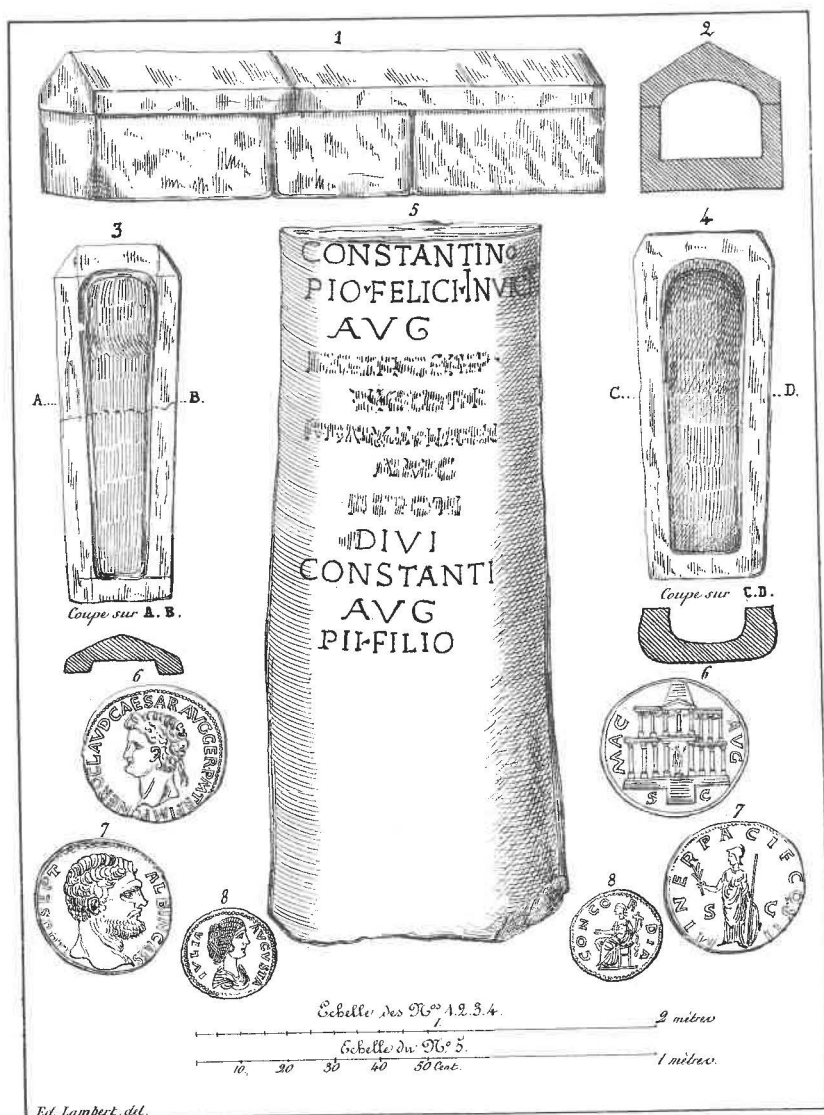
De afwezigheid van vrouwen op munten en monumenten betekende niet dat zij er politiek niet toe deden. Zoals al genoemd moest Constantius zelfs van Helena scheiden om met Theodora,

de stiefdochter van Maximianus, te trouwen. Toen Constantijn, Maximianus en Maxentius in 306/7 samen optrokken, leidde dat tot een huwelijk tussen Constantijn en Fausta, de dochter van de weer actieve ex-keizer. Meteen liet Constantijn in het noordwestelijk deel van Europa, het gebied waar hij macht had, *milliaria* (mijlstenen) plaatsen waarop zijn afkomst stond gebeiteld. Zijn schoonvader Maximianus en vergoddelijkte vader *Divus* Constantius stonden prominent vermeld (afb. 3). Fausta werd niet genoemd. Slechts op één zeldzaam munttype is ze als *Fausta Nobilissima Femina* te vinden.¹⁷

In het tetrarchisch systeem van Diocletianus speelden vrouwen geen rol, maar zoals hierboven al vermeld begon dat systeem al snel na het aftreden van Diocletianus in zijn voegen te kraken. In de daaropvolgende strijd tussen de verschillende mannen die meenden aanspraak op macht te kunnen maken, werden familiebanden weer volop zichtbaar. Rond 308 werd Galeria Valeria, dochter van de afgetreden Diocletianus en vrouw van de heersende Galerius tot augusta gemaakt. Die titel werd via inscripties door het rijk verspreid, en haar portret was te vinden op munten die geslagen werden in Serdica, Siscia, Thessaloniki, Nicomedië, Antiochië en Alexandrië.¹⁸ Romeinen dachten in dynastieke termen over keizerschap. Het uitsluiten van vrouwen paste daar niet binnen, en was een belangrijke reden voor de uiteindelijke mislukking van het systeem dat Diocletianus zorgvuldig had uitgedacht.

KEIZER IN RUSTE

Op 1 maart 305 trad Diocletianus terug als keizer. Dat was hoogstwaarschijnlijk zijn eigen keuze, hoewel de christelijke auteur en retoricaleraar Lactantius, die tussen 290 en 300 in Nicomedië aan het hof werkte, in een grimmige scène Galerius de aanstichter van het hele proces maakt (zie de bijdrage van Hunink). Na een heftig ziekbed – volgens Lactantius een straf van God voor de christenvervolgingen die Diocletianus veroorzaakt had – dwingt Galerius de zwakke heerser af te treden:

[3] Tekening van een zandstenen mijlsteen (origineel 1.55 m hoog) voor Constantijn, 307-310

Enkele dagen later kwam de caesar aan, niet om zijn vader te feliciteren maar om hem te dwingen de macht op te geven. Kort tevoren was hij al in conflict geraakt met de oude Maximianus, die hij angst had aangejaagd met het schrikbeeld van burgeroorlog. Nu pakte hij Diocletianus aan, eerst nog omzichtig en vriendelijk. Hij was intussen oud geworden, zei hij, en niet meer zo sterk, niet meer echt opgewassen tegen het staatsbestuur. Na al die inspanningen moest hij zijn rust nemen!

(...)

De zwakke oude man hoorde het allemaal aan. Hij had al een brief ontvangen van de oude Maximianus, waarin die hem beschreef wat hij (Galerius) had gezegd, en hij (Diocletianus) had begrepen dat deze het leger uitbreidde. In tranen zei hij toen: 'Zo moet het maar, als jij dat wil.'¹⁹

Andere auteurs maken duidelijk dat Diocletianus zelf – al dan niet na ziekte – besloot om af te treden. Dat is een geloofwaardiger scenario dan het sterk bevooroordeelde verhaal van Lactantius, waarin heersers die tegen het christendom ingaan daarvoor allen op gruwelijke wijze gestraft worden.²⁰

Ook Maximianus trad af. Dat lijkt geen eigen keuze geweest te zijn: meerdere teksten geven aan dat het initiatief van Diocletianus uitging. Overtuigender nog is het gedrag van Maximianus na 305. Hij probeerde meerdere keren weer aan de macht te komen, steeds van kant wisselend. Uiteindelijk probeerde hij in 310 zijn schoonzoon Constantijn, met wie hij eerder had samengewerkt, maar van wie hij nu de gevangene was, in bed te laten vermoorden. Maximianus vroeg zijn dochter Fausta hem daarbij te helpen, maar zij koos de kant van haar echtgenoot, waarna Maximianus door zelfmoord of executie omkwam.²¹ Dit hoofdstuk gaat niet over Maximianus, maar het wat rommelige verhaal over diens positie na 305 maakt duidelijk dat een ex-keizer niet zomaar statusloos werd door af te treden.

Het aftreden van de augusti lijkt strak georganiseerd te zijn geweest, met een gelijktijdige ceremonie in Nicomedië en Milaan waarin beiden het 'keizerskostuum voor normale kleding

inwisselden'.²² Diocletianus trok zich daarna terug in zijn grote paleis in Salona, waar hij volgens de vierde-eeuwse historicus Aurelius Victor met groot genoegen tuinierde.²³ Dat maakte hem wellicht een ambteloos burger, maar niet een standenloos mens. Enkele praktische problemen waren het gevolg. Welke rechten en aanspreekvorm pasten bij een ex-keizer? Ter vergelijking: Amerikaanse presidenten die aftreden worden de rest van hun leven aangesproken als 'mister president'. Daarnaast zijn in een wet uit 1957 heldere financiële tegemoetkomingen vastgelegd, die onder meer kosten voor reizen, personeel en kantoorruimte omvatten. Maar in het Amerikaanse systeem is het normaal dat de hoogste ambtsdrager aftreedt. Desalniettemin kwam de wet over financiële compensatie voor voormalige presidenten pas tot stand toen Harry Truman na zijn periode als president financiële problemen kreeg.²⁴ Zelfs binnen een systeem waarin aftreden van de heerser geïntegreerd was, werden regels stapsgewijs gevormd. Rome moest alles in één keer uitvinden.

Over de naamgeving kunnen we het een en ander achterhalen. De eerdergenoemde Lactantius schrijft dat de oud-keizer zijn oorspronkelijke naam Diocles weer aannam.²⁵ Dat kan goed zijn, maar betekende niet dat iedereen hem ook zo aansprak. Een grote inscriptie bij het badcomplex van Diocletianus in Rome, die te dateren is tussen 1 mei 305 en de dood van Constantius op 25 juli 306, noemt de heersers van het Romeinse Rijk als volgt:

*DD(omini) nn(ostri) Diocletianus et [[Maximianus]] Invicti
/ Seniores Augg(usti) patres Impp(eratorum) et Caess(arum)*
(onze meesters, de onoverwinnelijke Diocletianus en
Maximianus, senior augusti, vaders van de keizers en
caesares).

Pas daarna komen de namen van de 'nieuwe' augusti, maar zonder hen 'senior' te noemen, en van de twee caesares.²⁶ Een militair diploma van 7 januari 306 noemt eerst Constantius en Galerius, daarna de voormalige keizers als *patr(es) Augg(ustorum) et Caess(arum)* (vaders van de augusti en caesares), en ten slotte de twee caesares. Een veteraan uit Alexandrië verzorgde een inscriptie

voor Diocletianus als *pater Augustorum* (vader van de keizers).²⁷ Diocletianus had Galerius en Constantius nooit geadopteerd. De taal in de inscripties lijkt eerder een poging om een nieuw soort eretitel te vinden voor een positie die daarvoor nooit bestaan had. De ex-keizers werden de ‘senior keizers’ of ‘vaders van de keizers’ op een manier die te vergelijken valt met het hernoemen van Elizabeth als ‘Queen Mother’ na de dood van George VI in 1952, of de nieuwe titel ‘emeritus paus’ voor Joseph Ratzinger na diens verrassende terugtreden in 2013.

Als het paleis in Split indicatief is, hoefde Diocletianus zich geen financiële zorgen te maken over zijn leven na het keizerschap. De verdedigingswerken rondom dat paleis, en de locaties in het paleis die voor soldaten bestemd lijken, maken duidelijk dat de ‘senior keizer’ nog steeds goed beschermd werd. Aurelius Victor benadrukte dat Diocletianus zijn pensioen besteedde aan landbouw en tuinieren, zoals het een goed Romein betaamde. Dat betekent niet dat hij zijn pensioen in eenvoud door moest brengen. Als keizer in ruste had Diocletianus duidelijk nog een hoge status en evenmin als Maximianus kon Diocletianus zich helemaal aan politiek krakeel onttrekken. Toen Constantijn, Maxentius en Maximianus zich keizerlijke rollen aanmaten, wendde Galerius zich tot Diocletianus. Op 11 november 308 zat hij een bijeenkomst in Carnuntum voor waarin Licinius (308-311) als opvolger van de door Maxentius gedode Severus werd benoemd.²⁸ Op die bijeenkomst forceerde Diocletianus opnieuw het aftreden van Maximianus – hoewel dat geen einde bracht aan diens pogingen de macht te houden. De status van Diocletianus bleek belangrijker dan het tetrarchische systeem. Alleen een ex-keizer kon een andere ex-keizer dwingen opnieuw terug te treden. Na de machinaties van Maximianus in 310, en diens zelfmoord of executie, liet Diocletianus de standbeelden van zijn oude kompaan in zijn paleis vernietigen. De tetrarchie was mislukt. Op 3 december 311 of 312 stierf de oude keizer zelf.²⁹

Geen enkele keizer na Diocletianus zou vrijwillig zijn positie opgeven. Latere heersers regeerden tot hun dood en probeerden steevast zich door familieleden te laten opvolgen. De nieuwe tetrarchische politieke structuur, die een keizerlijk college helemaal op zichzelf liet staan, legde het af tegen alleenheerschappij en dynastieke opvolging. Ook de goddelijke onderbouwing waarin de keizers als aardse kompanen van Jupiter en Hercules fungeerden bleek niet afdoende. Het nieuwe keizerlijke systeem zou falen.

Voor een deel had dit te maken met verwachtingspatronen: drie eeuwen keizerlijke tradities konden niet zomaar worden genegeerd. Lofdichters, muntmeesters en kunstenaars bleken moeite te hebben het nieuwe systeem in begrijpelijke termen te duiden (zoals de bijdragen van Tholen en Heijnen & Betjes laten zien). Voor een deel faalde het systeem ook door menselijke machtslust. Diocletianus was zo duidelijk de baas geweest, dat hij de andere heersers kon dwingen samen te werken. Helemaal evenwaardig waren de tetrarchen nooit geweest. Toen Diocletianus terugtrad, was er geen balans meer tussen de overgebleven heersers, en brak strijd uit. Galerius wilde best een van de tetrarchen zijn, maar dan wel als senior keizer. Maximianus wilde eigenlijk niet terugtreden. Maxentius en Constantijn wilden in de voetsporen van hun vaders treden. De aantrekkelijkheid van macht bleek dwingender dan een experimenteel keizerlijk college.

Veel van de politieke en administratieve maatregelen die Diocletianus invoerde beklifden niet. Het tetrarchische systeem is in deze bijdrage besproken. Over christenvervolgingen en economisch-juridische maatregelen gaan andere bijdragen in dit boek (Janssen; Jansen & Verhagen). Toch zetten de hervormingen van Diocletianus veel in gang. Hij liet het rijk stabiel achter dan hij het aantrof. Misschien wel zijn belangrijkste erfenis was de onderverdeling die Diocletianus maakte in het rijk, waarin voor oost en west andere aandachtspunten en andere primair verantwoordelijken nodig waren. Dat moderne historici zo makkelijk over het westelijke en het oostelijke Romeinse Rijk spreken, gaat tot

op grote hoogte terug op de pogingen van Diocletianus om een gedeelde heerschappij institutioneel vorm te geven. De tetrarchie ligt, zo bezien, aan de basis van versnippering van het rijk. De absolute eenheid kon ter discussie worden gesteld. De keuze voor logistiek gunstiger 'hoofdsteden' betekende ook een vermindering van de status van Rome. De opkomst van het 'tweede Rome', Constantinopel, onder Constantijn zou zonder de tussenstap van de tetrarchische hoofdsteden veel minder makkelijk geweest zijn.

Er is ook een positieve evaluatie van de maatregelen van Diocletianus mogelijk. We kunnen net zo goed stellen dat Diocletianus al vroeg herkende dat voor west en oost andere maatregelen nodig waren. Dat besef zou beide helften van het rijk door de crisis van de derde eeuw leiden en de ondergang van het Romeinse Rijk met eeuwen uitstellen. Was de tetrarchie dan een mislukt experiment of een invloedrijk visionair systeem? Het antwoord is moeilijk te geven, maar dat Diocletianus het rijk door een zeer moeilijke periode leidde is onmiskenbaar. Mislukte experimenten kunnen belangrijke positieve effecten hebben.